

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ

ՄԱՆԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՁ

Հիմարևելյան երկրների շարքում իր ուրույն տեղն ունի Զ.ա. IX-VIդդ. ասսորա-բաբելոնյան, ուրարտական և եբրայական աղբյուրներում վկայված Մանայի թագավորությունը: Վերջինս, գոյություն ունենալով շուրջ 26 տասնամյակ (Զ.ա. 850-590-ական թթ.), կարևոր դեր է խաղացել ժամանակի հզոր երկրներ Ասորեստանի և Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության մեջ՝ մեծապես նպաստելով նաև ապագա Մարաստանի կազմավորմանը:

Մանայի պատմությանն անդրադարձած հետազոտողները¹, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկել են նաև երկրի պատմական աշխարհագրության հետ կապված խնդիրներ: Սակայն նրանք, անդրադառնալով հիմնականում ուրարտական և նսրասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում հանդիպող տեղանունների տեղորոշման² և Զ.ա. 714թ. Ուրարտուի դեմ ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի (Զ.ա. 721-705 թթ.) ձեռնարկած «VIII տարվա արշավանքի» երթուղու հստակեցման խնդիրներին³, նպատակ չեն ունեցել ներկայացնելու Մանայի պատմական աշխարհագրության համապարփակ ուսումնասիրություն⁴:

Առաջարկվող հոդվածում փորձել ենք ուրվագծել Մանայի թագավորության վարչաքաղաքական միավորների հնարավոր ամբողջական պատկերը և տալ դրանց տեղադրումները:

Մանային վերաբերող մեր տեղեկությունների հիմնական մասը գալիս է նորասորեստանյան աղբյուրներից, որոնց մեջ քննարկվող խնդրի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Սարգոն II-ի վերոհիշյալ արշավանքը նկարագրող «Լուվրի աղյուսակը» (այսուհետ՝ ԼԱ) և Աշշուրբանակալի արձանագրություններից «Գլան B-ն»⁵: Այս և մի շարք այլ աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել Մանայի նկատմամբ Ասորեստանի և Ուրարտուի ունեցած քաղաքական, մշակութային ևն ազդեցություն: Այն իր արտահայտությունն է գտել նաև իրենից բավական բարդ համակարգ ներկայացնող երկրի վարչական կառուցվածքում: Մանան, թերևս ասորեստանյան օրինակով⁶, բաժանվել է կենտրոնական իշխանության

նկատմամբ ենթակայության տարբեր աստիճաններ ունեցող միավորների՝ «մարգերի» և «երկրների»⁷: Դրանցից առաջինները (ասսուր. nagû) հանդիսացել են թագավորության բաղկացուցիչ մասեր և կառավարվել արքաների կողմից նշանակվող հատուկ պաշտոնյաների՝ փոխարքաների (ասսուր. ^{assûl} šaknû)՝ կողմից:

Երկրորդ խումբը կազմել են այն տարածքները, որոնք, բնակեցված լինելով որևէ ցեղի (ցեղերի) կողմից, հանդիսացել են տվյալ ցեղի «երկիրը»՝ ցեղատարածքը, ներկայացնելով քաղաքական, այլ ոչ վարչական միավորներ:

Գտնվելով Մանայի գերիշխանության տակ և կրելով նրա ազդեցությունը՝ պետական կազմավորումների աստիճանի բարձրացած այս «երկրները» իրենց հերթին բաժանվել են առանձին վարչատարածքային միավորների⁸: Երկրները կառավարվել են, թերևս, ժառանգաբար իշխող տեղական իշխանավորների կողմից, որոնք պաշտոնապես համարվել են մանայական երկրի «մեծ փոխարքաներ» (^{assûl} šaknûti ^{assûl} Mannâi rabnûti)⁹ և կրել որոշակի պարտավորություններ (թերևս՝ հարկատու և զորատու):

Հինարևելյան աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս մեզ տարբերակելու Մանայի 13 վարչաքաղաքական միավորներ՝ 8 մարգ և 5 «երկիր»:

I. Մարգեր

«Իզիրտու քաղաքի շրջան» (^{assûl} Izirtu)¹¹.

Հին Արևելքում պետական կազմավորումներից շատերի ծնունդը պայմանավորված էր այս կամ այն կենտրոն-«քաղաքի» վերելքով: Վերջինս, իր շուրջը միավորելով շրջակա տարածքները, վերածվում էր քաղաք-պետության կամ «երկրի»: Այս ուղին է անցել նաև Մանայի թագավորությունը, որն իր պատմության վաղ շրջանում հանդիսացել է մանօրինակ կազմավորում՝ (Ի)Չիրտու կենտրոնով¹²: Այս իրողությունից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ Զ.ա. IX դ. II կեսի ասորեստանյան և ուրարտական աղբյուրների «Ման(ն)ա (երկիր)» անվանումն արտահայտել է Իզիրտու քաղաքը (շրջակա տարածքներով) և այս ստումով, թերևս, համապատասխանել հետագայի «Իզիրտու քաղաքի շրջան» վարչամիավորի տարածքին¹³:

Նշված ժամանակաշրջանի աղբյուրներում Մանան հիշատակվում է 12 անգամ¹⁴. Չամուայի, Ալլաբրիայի, Պարսուայի, Սումբու-Սումբուի, Խարբունայի^(*), Մեսսիի, Գիզիլունդայի, Մադայի և այլոց շարքում, որոնցից Պարսուային, Չամուային, Խարբունային, Մեսսիին և Ալլաբրիային սահմանակցել է հաստատապես¹⁵: Վերջիններիս տեղադրությունն¹⁶ առաջարկում է Մանայի որոշակի տեղորոշում Ուրմիա լճից հարավ, Փոքր Չաք գետից արևելք և Դիալայի ակունքներից հյուսիս¹⁷: Հարցի առավել հստակե-

ցումը, սակայն, կապված է մայրաքաղաք Իզիրառուի Ե մարզի կազմում հիշատակվող քաղաքների տեղադրությունից:

Մանայի մայրաքաղաքը մասնագիտական գրականության մեջ նույնացվել է «թեփե» Կապլանտուի¹⁸, «թեփե» Քալայջիի¹⁹, Բերդիգորի²⁰ հետ, տեղորոշվել Մահարադի շրջանում²¹, Սաքըզի շրջանում²² (երբեմն՝ նույնացվել Սաքըզին²³), կամ Ջադասուի (Ջարինեհ-Ռուդ) հովտում՝ Սիանդու՝Աբից հարավ և հարավ-արևելք²⁴, Բուկանից հյուսիս²⁵: Տեսակետների այս բազմազանությունից նախընտրելին, կարծում ենք, Ն. Ադոնցի առաջարկած Իզիրառու-Բերդիգոր համադրությունն է²⁶: Վերջինս առավել քան համապատասխանում է Իզիրառուի՝ ասորեստանյան աղբյուրներից ենթադրելի տեղադրությանը, այն է՝ ասորեստանյան սահմաններից, Ալլարքիայից Ե Սուրիկաշից ոչ հեռու,²⁷ Արմայիդ և Ջիբիա քաղաքների մերձավորությամբ²⁸:

1990-ականներից սկսած շրջանառության մեջ դրվեց Իզիրառուի նոր տեղադրություն «թեփե» Քալայջի վայրում՝ Բուկանի մոտ, Ուրմիայից հարավ-արևելք, 1985թ. հայտնաբերված և գիտականորեն համեմատաբար վերջերս հրատարակված Բուկանի արամեատառ արձանագրության շնորհիվ²⁹: Նման տեղադրության հիմք է ծառայել արձանագրության 5-րդ տողում նշված «Խալդիին, որը Շ'տ-ում է...» արտահայտությունը³⁰: Նշված Շ'տ վայրն էլ (թերևս՝ քաղաք) նույնացվել է Ի/Ջիրտային³¹: Սինչդեո՝ Շ'տ-ի հիշատակությունն արձանագրությունում ոչ միայն չի ենթադրում Իզիրառու-Ջիրտայի հետ նույնացում³², այլև՝ վերջինիս տեղադրություն «թեփե» Քալայջիում՝ հետևյալ նկատառումներով.

Հայտնաբերված բեկորը (13 տող) հանդիսացել է արձանագրության վերջնամասը, այսպես կոչված «անեծքի բանաձևը», իսկ արձանագրության բուն բովանդակությունն անհայտ է: Հետևաբար՝ պարտադիր չէ նրան վերագրել տեղագրական նշանակություն: Պարզապես՝ «անեծքի բանաձևը» ստովածների (Հադադ և Շ'տ-ի Խալդի) պատժով է սպառնում այն արքային, որը կվնասի կամ կզեղծի արձանագրությունը: Իսկ նման բովանդակություն հնարավոր է ենթադրել ցանկացած արձանագրությունում և ցանկացած վայրում, որոնց մեջ «մայրաքաղաքներ» տեսնելը քիչ է հավանական: Ասորեստանյան արձանագրություններում բազմիցս կարելի է հանդիպել, օրինակ, Իշտար աստվածուհու պաշտամունքի տեղական կենտրոնների՝ Նինվե («Նինվեի Իշտար»), Արբա՛իլ («Արբելայի Իշտար») ևն: Սրանից, սակայն, չի հետևում, որ նման արտահայտություններ պարունակող արձանագրությունները հայտնաբերվել են բացառապես Նինվեից կամ Արբելայից: Սեր դեպքում ևս, ըստ ամենայնի, գործ ունենք Խալդի աստծո պաշտամունքի տեղական կենտրոնի հետ³³, որը, չի բացառվում, գտնված լինի Ջիկիրտում³⁴:

Ելնելով վերոհիշյալից՝ հնարավոր ենք համարում «Իզիրառու քաղաքի շրջանի» տեղորոշումն Ուրմիայից հարավ՝ Ջադասուի վտակ Թաթաու-չալի ավազանում և հարակից տարածքներում:

Մանայի հաջորդ վարչամիավորը՝ Մեսսին, հիշատակվում է Ք.ա. IXդ. I քառորդից սկսած՝ տեղանվան զանազան հորջորջումներով³⁵: Ասորեստանյան արձանագրություններում այն նշվում է մերձուրնյան երկրների շարքում³⁶. որոնցից Մանան, Պարսուան և Գիզիբունդան՝ Մեսսիի սահմանակցությամբ³⁷: Դա հիմք է տալիս մարզը տեղադրելու Ուրմիայից հարավ և Շահբերդի լեռնաշղթայից արևմուտք ընկած տարածքներում՝ հիշյալ երկրների միջև:

Ուրարտական աղբյուրներում Մեսսին՝ Մե(ի)շթա ձևով, հիշատակվում է երկու անգամ՝ Խառակոնիսի և Դաշ-թեփեի արձանագրություններում³⁸, որոնցից առաջինում հանդես է գալիս Բարշուայի (Պարսուա) տարածքային կազմում³⁹, իսկ երկրորդում՝ որպես ինքնուրույն միավոր՝ Մանայի սահմանակցությամբ⁴⁰: Ըստ այդմ՝ Մե(ի)շթան նույնացվել է Դաշ-թեփեին⁴¹ (Ուրմիայից հարավ՝ Միանդուտ՝ Աբ քաղաքից հյուսիս-արևմուտք), որի հարևանությամբ էլ տեղորոշվել են Մանա և Բարշուա երկրները: Այս տեղադրումը, սակայն, տեղիք է տվել իրարամերժ եզրակացությունների, հատկապես՝ Բարշուան տեղորոշելիս: Առաջարկված տեղադրությունից ելնելով՝ հետազոտողների զգալի մասը Բարշուան տեղորոշել է Ուրմիայի անմիջական հարևանությամբ՝ նրանից հարավ⁴², հարավ-արևմուտք⁴³ կամ հարավ-արևելք⁴⁴, տարբերակել Խառակոնիսի և Դաշ-թեփեի արձանագրությունների Բարշուան ուրարտական մնացյալ տեքստերի և ասորեստանյան Պարսուայից⁴⁵ ենթադրելով մի քանի Պարսուաների գոյություն⁴⁶:

Հարցի հստակեցումը, կարծում ենք, կապված է Մե(ի)շթայի այլ տեղադրության հնարավորությունից:

Հետազոտողների կողմից ուշադրություն է դարձվել Դաշ-թեփեի փոքր ամրոցի և ուրարտական աղբյուրների տվյալներից ենթադրելի Մե(ի)շթայի անհամապատասխանությանը, որից ելնելով՝ առաջարկվել են այլ տեղադրումներ⁴⁷, բացառապես՝ Ուրմիայից հարավ ընկած ուրարտական տիրույթներում⁴⁸: Այնինչ՝ Բարշուա-Պարսուա երկրի հիշատակումումը Մե(ի)շթայի հետ նշում է վերջինիս որոնման մեկ այլ որոշակի ուղղություն, այն է՝ Ուրմիայից բավական հարավ՝ դեպի Դիալայի վերին հոսանքի շրջան (այսինքն՝ ասորեստանյան աղբյուրների տվյալներով տեղորոշվող Պարսուա⁴⁹): ԼԱ տվյալներից ևս հետևում է Մեսսիի տեղորոշում Պարսուայից հյուսիս:

Ուշադրության է արժանի նաև Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ի տարեգրության տեղեկությունը Մեսու քաղաքի մասին: Վերջինս հիշատակվում է Ագիրու և Միմակի լեռների միջև՝ դեպի Տուտմատ (Դիալա) ընդհանուր ուղղությամբ⁵⁰: Եթե ժամանակակից Միմախ անվան մեջ տեսնենք Միմակի լեռնանունը, իսկ Մեսուն հիշատակվում է այդ լեռան և այլ աղբյուրներից անհայտ Ագիրուի միջև, ապա կարելի է ենթադրել Մեսուի տեղորոշում հիշյալ Միմակի-Միմախից ոչ հեռու, թերևս՝ դեպի հյուսիս, որտեղ էլ ենթադրվել է ասորես-

տանյան արձանագրությունների Մեսսին⁵²։ Այս նույն շրջանում, կարծում ենք, պետք է տեղորոշել նաև ուրարտական արքայուհիների Մե(ի)շթան⁵², այն է՝ Ուրմիայից հարավ-արևելք՝ Ջաղատու գետի վերին հոսանքում՝ Մանայի և Բարշուա-Պարսուայի հարևանությամբ։ Դա կրացադի սեպագիր արքայուհիների Սեսու-Մեսսի-Մե(ի)շթայի մեջ տեսնել մի քանի միավորներ և տալ դրանց տարբեր տեղադրումներ։

Սուրիկաշ (^{mit}Surikaš nagā).

Մանայի թագավորության հարավային վարչամիավորը՝ Սուրիկաշը՝ Սինիխինի ամրոցով, հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ Սարգոն II-ի կազմած ԼԱ-ում⁵³։ Չնայած այս եզակի հիշատակությանը՝ մարզը տեղորոշվում է բավական վստահորեն՝ հիմք ընդունելով Սինիխինի ամրոցի, ինչպես նաև Սուրիկաշին սահմանակից Պարսուա, Ալլաբրիա և Կարալլու երկրների հիշատակությունը։ Վերջիններիս տեղադրությունը Փոքր Ջաբի ակունքներից Կոզլը-Ուզեն ընկած շրջանում ենթադրում է մարզի տեղորոշումը նրանցից հյուսիս։ Նման հնարավորություն բխում է նաև մասնագիտական գրականությունում առաջարկված Սինիխինի-Սինախ⁵⁴ և Սուլա-Շուլա⁵⁵ համադրություններից։ Ելնելով վերոհիշյալից՝ ընդունելի է թվում մինչ այդ առաջարկված տեղադրությունը Բանեի և Սարաբի միջև ընկած շրջանում՝ առաջինից ոչ հեռու⁵⁶։

«Բուշտու քաղաքի շրջան» (^{mit/ai}Bustis, Bustus, Busutu, ^{KUR}Buštu)⁵⁷.

Այս անվան տակ նկատի առնված մարզի գոյության հնարավորությունն առաջարկվում է մեր կողմից՝ հիմք ունենալով Մանայի դեմ ասորեստանյան արքա Աշշուրբանասպալի (Զ.ա. 668-627(?)թթ.) ձեռնարկած արշավանքը նկարագրող «Գլան Բ-ի» և, այսպես կոչված, «Ռասսամի գլանի» տվյալները⁵⁸։ Առաջին արձանագրությունում, կարծում ենք, խոսքը վերաբերում է վարչաքաղաքական առնվազն 7 միավորների։ Սեր այս ենթադրության հիմքում ընկած է տարածքային որոշակի շրջան նշանակող «nagā» տերմինի⁵⁹ իմաստային արտահայտման միջոցը նորասորեստանյան ժամանակաշրջանի արձանագրություններում⁶⁰։ Ըստ այդմ՝ «nagā»-ն, հատկապես Ուրարտուի հետ կապված, հանդես է գալիս մեկ կամ մի քանի կենտրոնի շուրջ համախմբված «շրջակա բնակավայրերի» ամբողջության տեսքով։ Եթե սա ընդունենք որպես հիմք, ապա «Գլան Բ-ից» հայտնի առաջին մարզը, ուր մոտք էր գործել Սինշարիշկունի գլխավորած ասորեստանյան բանակը, կլինի «Բուշտու քաղաքի շրջանը»։

Համաձայն արձանագրության՝ Այուսիաշ, Պաշա[...]տու, Բուշտու (տեքստում՝ Բուստուտու), Աշդիաշ, Ուրկիյամուն, Ուպպիշ, Սիխուա, Նագինիբի քաղաքները և «անթիվ քանակությամբ» շրջակա բնակավայրեր ընդգրկած մարզը ձգվել է ասսուրա-մանայական սահմանից⁶¹ մինչև Իգիրատուի շրջան⁶²։ Դատելով սեպագիր արքայուհիներում Բուշտուի հետ հիշատակվող երկրների ցանկից, որոնց մեծամասնությունը կազմում էին Մանայից և Պարսուայից արևելք տեղորոշվող մարական իշխանությունները, ա-

այս ընդունելի է Բուշտուի տեղադրումն այդ իշխանությունների հարևանությամբ՝ Մանայի և Պարսուայի միջև, սակայն շատ ավելի արևելք, քան առաջարկվել է⁶³, ինչը բխում է ուրարտական արձանագրությունների տվյալներից⁶⁴, այն է՝ Կըզզը-Ուզենի արևմտյան վտակների և Ջաղատու գետի միջև, Բուկանից արևելք:

«Շուրդիրա քաղաքի շրջան» (¹Sardira)⁶⁵.

«...Շարունակելով արշավանքս՝ Շուրդիրա քաղաքը շրջապատող բնակավայրերը, որոնք արքաների՝ նախորդներին օրոք մանացիները զավթել էին և ենթարկել իրենց, ես նվաճեցի և հրո ճարակ դարձրի, քչեցի-տարա նրանց ունեցվածքը: Այս բնակավայրերը ներառեցի Ասորեստանի սահմանների մեջ»⁶⁶:

«Գլան Բ-ի» այս հատվածից ենթադրում ենք «Շուրդիրա քաղաքի շրջան» վարչամիավորի գոյությունը, քանի որ այստեղ ևս խոսք է գնում մի ամբողջության՝ կենտրոնի (իմա՝ Շուրդիրայի) և նրա շուրջն ընկած բնակավայրերի մասին: Մարզի տարածքը, ըստ ամենայնի, համապատասխանել է նորասորեստանյան աղբյուրներից հայտնի Ալաբրիա երկրին⁶⁷: Վերջինս հիշատակվում է Մուննա (Մանա) և Պարսուա երկրների, Մանայի Սուրիկաշ մարզի և Կարալլուի, Չ/Մաբ(՝) երերի, Շուրդիրայի հարևանությամբ, ուրոնց սահմանակցել է հաստատապես⁶⁸: Նկատի առնելով վերջիններիս համար առաջարկված տեղադրումները⁶⁹, այն, որ Ալաբրիայի մաս կազմող Նիկսամնա և Շուրգադիա մարզերը⁷⁰ Սարգոն II-ի կողմից կցվել են Պարսուա նահանգին, իսկ նրան սահմանակից Կարալլուն՝ Լուլլումի-Ջամուային⁷¹, ապա կարելի է մարզը տեղադրել Դիալայից հյուսիս՝ Փոքր Չար գետի արևելյան ակունքների շրջանում, Բանեից հարավ և Սեբիվանից հյուսիս-արևմուտք:

Արսիանիշ քաղաքի շրջան (nagû ša ¹Arsijaniš).

Այս մարզը՝ համանուն կենտրոնով, հիշատակվում է միայն «Գլան Բ-ում» Խաբսի լեռան վրա գտնվող Այականանի(՝) քաղաքի և կումուրդայցիների երկրի միջև՝ «Մանացիների երկրի ներսում»⁷²: Մարզի տեղադրությունը պայմանավորել ենք երկու հիմնական նկատառումներով, այն է՝ ասորեստանյան բանակի հավանական երթուղին և Խաբսի լեռան հիշատակությունը⁷³:

Աշշուրբանապալը, իր IV արշավանքն ուղղելով Մանայի դեմ, նպատակ է ունեցել լուծել կռկրեստ խնդիրներ՝ վերադարձնել իր նախորդների օրոք մանացիների նվաճած ասորեստանյան ամրոցները⁷⁴ և զրկել նրան արտաքին ակտիվ քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից: Այս հանգամանքներն էլ, կարծում ենք, պայմանավորել են ասորեստանյան բանակի երթուղին: Այս առումով ուշադրության է արժանի, որ ենթադրված 7 վարչամիավորներից առնվազն 3-ը (Բուշտուն, Շուրդիրան, Շարրուիկրին) սահմանակցել են Ասորեստանին, Իզիրտուն գտնվել է նրանից ոչ հեռու, իսկ Արսիանիշը, կումուրդայցիների երկիրը, հավանաբար, մաև Էրիշթեյանան՝ քիչ

ավելի խորքում: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ արշավանքը, սկզբնական Բուշտու-Իգիրտու հատվածից հեռու, ընթացել է երկու՝ թերևս զուգահեռ ուղղությամբ, այն է՝ Իգիրտու-Շուրդիրա-Շաբրուիկքի և Իգիրտու-Արսիյանիշ (հարևանող՝ կոմուրդայցիների երկիր)-Էրիշթեյանա-Շաբրուիկքի կրթուղիներով: Հետևաբար ասորեստանցիներն ընթացել են Մանայի սահմանամերձ շրջաններով և հարակից տարածքներով՝ առանձնապես չփորձելով խորանալ երկրի ներսում, ինչը երևում է նաև ասորեստանցիների ցուցաբերած անհետևողականության մեջ՝ մայրաքաղաք Իգիրտուն պաշարելիս⁷⁵: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ խնդրո առարկա Արսիյանիշը գտնվել է Իգիրտու մարզի հարևանությամբ, նրանից, հավանաբար, հյուսիս-արևմուտք, ինչը չի հակասում նաև Խարսի լեռան համար առաջարկված տեղադրությանը:

Ելնելով ասվածից՝ «Արսիյանիշ քաղաքի շրջանը» անդադրում ենք Ուրմիայից հարավ՝ Ջաղատուի վտակ Թաթաու-չայի ավազանում՝ ներկայիս Բերդիգորից հյուսիս-արևմուտք:

Էրիշթեյանա քաղաքի շրջան (nagû ša "Erištejana).

Աշշուբբանասպալի արձանագրությունում, վարչաքաղաքական վերոհիշյալ միավորներից զատ, հիշատակվում է նաև Էրիշթեյանա քաղաքի շրջանի նվաճման և ավերման մասին⁷⁶: Աղբյուրներում միայն մեկ անգամ նշվող այս մարզին, ելնելով հիշյալ նկատառումներից և Շաբրուիկքի հավանական տեղադրությունից, կարելի է տալ մոտավոր տեղորոշում Ուրմիայից հարավ՝ ներկայիս Մահաբադի շրջանում⁷⁷, որտեղից հայտնի և Զ.ա. 7-րդ դարով թվագրվող ամրոցներից մեկն էլ⁷⁸, թերևս, հանդիսացել է Էրիշթեյանան⁷⁹:

«Շաբրուիկքի քաղաքի շրջան» ("Šarruigbi).

Աշշուբբանասպալի արձանագրություններից ենթադրվող վարչատարածքային վերջին միավորը «Շաբրուիկքի քաղաքի շրջանն է»: Վերջինս՝ [Բի]րուա(°), Շաբրուիկքի, Գուսունե և [Բի]րուտե(°)⁸⁰ քաղաքներով նվաճվել է արշավանքի վերջին փուլում և կցվել Ասորեստանին⁸¹: Այս փաստը, Շաբրուիկքի հիշատակությունը («Գլան B-ից» զատ) Ասարխադդանի արձանագրությունում՝ որպես «Մանանացիների երկրի սահմանին» գտնվող քաղաք⁸², ինչպես նաև արշավանքի հավանական երթուղին մատնանշում են մարզի որոշակի տեղորոշում Ուրմիայից հարավ և Մահաբադից արևմուտք: Այս տեղորոշման օգտին է վկայում նաև Բիրուտե(°) քաղաքի հիշատակությունը «Գլան B-ում», որը Աշշուր-նաժիր-ասպալ II-ի մոտ հանդես է գալիս Ջամուայի բնակավայրերի թվում⁸³: Իսկ Մանայի թագավորությունը, ինչպես հայտնի է, զբաղեցրել է զամուական երթմնի տարածքների զգալի մասը⁸⁴: Ուստի, եթե նկատի ունենանք նաև ասորեստանյան Ջամուա-Մագամա նահանգի տեղադրությունը⁸⁵ (որից, թերևս, նվաճվել էին հիշյալ քաղաքները), ապա «Շաբրուիկքի քաղաքի շրջանը» կարելի է տեղորոշել Փոքր Ջաբից հյուսիս՝ ներկայիս Խանն բնակավայրի և հարակից տարածքներում:

II. «Երկրներ»

Տեղանուններ (m^{ai} Uisdijs^{KUR} Ugišti(ni)).

Հիշատակվում է Զ.ա. VIIդ. ուրարտական (Արգիշտի I) և ասորեստանյան (Սարգոն II) արձանագրություններում⁸⁸, որոնցից առաջինում՝ Մանա և Բուշուու կատարված ուրարտական արշավանքի, իսկ երկրորդում՝ Մանայի դեմ բարձրացված ըմբոստության և Սարգոն II-ի «VIII տարվա արշավանքի» կապակցությամբ։ Հիշյալ աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տվել հետազոտություններին առաջարկելու Ուիշդիշի տարբեր տեղադրումներ՝ հիմք ընդունելով երկու հիմնական փաստարկներ։

Ա. Սկզբնական շրջանում տեղադրության հիմնական փաստարկը Ֆ. Թյուրո-Դանթենի կողմից առաջարկված տեսակետն էր, ուր հեղինակը, Ուաուշ լեռը նույնացնելով Ուրմիայից արևելք ընկած Կուի-ի-Մոհենը (այժմ՝ Հարամդադ) լեռան հետ, Ուիշդիշը տեղադրել էր այդ լեռան և Ուրմիայի միջև՝ լճի արեւելյան ափերին⁸⁹։

Բ. Երկրորդ փաստարկը բխում էր ԼԱ-ից, ըստ որի Ուիշդիշը սահմանակցել է Ուրարաուին և, առժամանակ, նվաճվել նրա կողմից⁹⁰։

Մերժուրյան ավազանում գերմանական, այնուհետև իտալական արշավախմբերի կատարած լայնածավալ աշխատանքների արդյունքում ի հայտ բերված հնագիտական հարուստ նյութերն ու հուշարձանները վկայում են տարածաշրջանում ուրարտական առնվազն հարյուրամյա հաստատուն ներկայություն⁹¹։ Հնավայրերի տեղաբաշխումը (Ուրմիայից արևմուտք, հարավային ափամերձ տարածքներ) թույլ է տվել որոշակիորեն հստակեցնել ուրարտական պետության հարավ-արևելյան սահմանները։ Այս համգամանքն էլ նկատի ունենալով՝ Լ.Լևինը, Ի.Մեդվեդսկայան և այլք Ուիշդիշը տեղադրում են Ուրմիայից հարավ և հարավ-արևելք՝ ուրարտական տիրույթների հարևանությամբ, մերժելով Ուիշդիշի «արևելյան» տեղադրության հնարավորությունը⁹²։

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք գտնում ուշադրություն դարձնել հետևյալ նկատառումներին։

Ա. Ուրարտական հուշարձանների առկայությունը Ուրմիայից հարավ և դրանց բացակայությունը լճից արևելք դեռևս չի ենթադրում, որ այդ տարածքները չէին կարող գտնվել ուրարտացիների ոչ երկարատև վերահսկողության ներքո։ Ասվածը հավաստվում է ուրարտական աղբյուրների տվյալներով։ Դրանց համաձայն՝ Մանա երկրի դեմ ձեռնարկված արշավանքների և կատարված նվաճումների կապակցությամբ միայն մեկ անգամ է նշվում «երկիրն իմ-երկրին ավելացրեցի (կցեցի)» արտահայտությունը, այն է՝ Սարգուրի II-ի տարեգրությունում⁹³՝ նրա կողմից Մանայի դեմ Զ.ա. 745/743թթ. ընթացքում⁹⁴ ձեռնարկված երկրորդ և ուրարտական արձանագրություններից հայտնի վերջին արշավանքի կապակցությամբ։ Ըստ Ի.Դյակոնովի կարծիքի՝ «Մանա» անվան տակ արձանագրությունում նկատի է

առնվել Սուրի երկիրը⁹⁵։ Հետևաբար՝ Ուիշդիշին սահմանակից Սուրին գտնվել է ուրարտական տիրապետության տակ մոտ երեք տասնամյակ և ոչ քե մեկ դար, ինչն, իհարկե, չի նպաստում Ուրմիայից հարավ ընկած և հնագիտորեն հավաստված ուրարտական տարածքներում նրա տեղադրությանը։ Ուստի՝ «Ուրարտուի սահմանների սկիզբ» Սուրին՝ Ուշկայա ամրացվ. պետք է՝ գտնվեր ոչ այլ վայրում քան Ուրմիայից արևելք, որի հարևանությամբ էլ՝ Ուրմիայից արևելք և հարավ-արևելք, գտնվել է Ուիշդիշը։

Բ.Լ.Լևինը, հիմնվելով հնագիտական տվյալների վրա, Ուիշդիշը տեղորոշում է կամ Բուկանի⁹⁶ կամ Մահաբադի շրջանում⁹⁷, միաժամանակ, տարբերակելով «մեծ» և «փոքր» Ուիշդիշներ, որոնցից առաջինը, ըստ հեղինակի, Ուրմիայի հարավային ափերի ուրարտական տիրույթներն են, իսկ երկրորդը՝ սարգոնյան արձանագրությունների Ուիշդիշը⁹⁸։

Առաջինի տեղադրությունը Ուրմիայից հարավ ընկած ուրարտական տարածքներում չի հավաստվում որպես փաստարկ բերված այդ մույն հնագիտական նյութերով։ Դրանց, և մասնավորապես էթնիկ տարբերակման հիմք ծառայող խեցեղենի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել նշված տարածքների բնակչության կազմում ուրարտական էթնիկ տարրի գերազանցություն⁹⁹։ Հետևաբար՝ հիմքեր չկան այնտեղ տեսնելու մանացիների կամ, ինչպես հեղինակն է կոչում՝ «ուիշդիշցիների» նշանակալի քանակ, նրանց վերագրելու «ծովեզրյա մանացիների» բարձրացրած ապստամբությունը և, վերջին հաշվով, տեղորոշելու Ուիշդիշը¹⁰⁰։

Ինչ վերաբերում է Ուիշդիշի տեղադրությանը ուրարտական տիրույթներին հարավից հարող հովիտներում, ապա, այս պարագայում, քիչ է հավանական Մանայի թագավորության կենտրոնական շրջաններում. մայրաքաղաք Իզիրաուից ոչ հեռու այնպիսի հզոր և փաստացի անկախ իշխանության գոյություն, ինչպիսին հանդիսանում էր Ուիշդիշը։

Այս նկատառումներից ելնելով և ընդունելով Ուաուշ-Սոհենդ մույնացումը, ընդունելի ենք գտնում Ուիշդիշի տեղադրությունը Ուրմիայից արևելք և հարավ-արևելք՝ մինչև Սոհենդ և Մարաղա ընկած տարածքներում։

Կումուրդայցիների երկիր (՝ՄԻ՝Kumurdaia).

Կումուրդայցիների երկրի՝ որպես Մանայի թագավորության վաքչաքալաքական միավորի գոյությունը նշվել է Լ.Լևինի կողմից⁸⁶. առանց, սակայն, տեսնելու տեղադրության որևէ հնարավորություն⁸⁷։

Մեր կարծիքով, հնարավոր է տալ «Կումուրդայցիների երկրի» մոտավոր տեղադրություն՝ հիմք ընդունելով Արսիյանիշ քաղաքի տեղադրությունը պայմանավորող վերը քննարկված նկատառումները։ Ըստ այդմ՝ հնարավոր ենք համարում «Կումուրդայցիների երկրի» տեղորոշումը այդ մարզի հարևանությամբ դեպի արևելք, Բերդիզորից հյուսիս-արևելք։

Սուրի (՝ՄԻ՝Subi).

Սուրի երկիրը հիշատակվում է միայն ԼԱ-ում՝ որպես մանացիներով բնակեցված ուրարտական նահանգ։ Մասնագիտական գրականությունում

Մուրիի տեղորոշումը պայմանավորվել է Ուիշդիշի տեղադրությամբ՝ նրանից հյուսիս կամ արևմուտք՝ հիմք ընդունելով վերջինիս նկատմամբ ուրարտական իշխանության առկայության և Ուիշդիշի հետ սահմանակցության հանգամանքը:

«Ուրարտուի սահմանների սկիզբ» Մուրիի՝ սկզբնապես առաջարկված «արևելյան» տեղադրությունը մերժող հիմնական փաստարկը Ուրմիայի արևելյան ափերին ուրարտական հուշարձանների (արձանագրություններ, խեցեղեն և այլն) բացակայությունն է¹⁰¹: Այս փաստը, սակայն, բացատրվում է ԼԱ-ի տվյալներով, համաձայն որոնց, իրենք՝ ուրարտացիները, թերևս էթնիկ նկատառումներից ելնելով, Մուրիին անվանել են «մանացիների երկիր»: Արդ, հնարավոր է ակնկալել մանացիներով բնակեցված և ոչ վաղուց նվաճված տարածքներում ուրարտական ներկայության արդյունք հանդիսացող այնպիսի մեծաքանակ նյութերի և մասնավորապես՝ ուրարտական կարմիր-անգորավորված խեցեղենի առկայություն, ինչպիսիք հայտնի են Ուրմիայից արևմուտք և հարավ¹⁰²: Այս հանգամանքը, կարծում ենք, կարող է լինել Մուրիի «արևելյան» տեղադրությանը նպաստող և ոչ թե բացառող փաստարկ:

Մուրիի տեղորոշմանն անհրաժեշտ հաջորդ պայմանը Ուիշդիշից հետո ասորեստանյան բանակի երթուղին պայմանավորող գործոնների հնարավոր բացահայտումն է:

Ուիշդիշից ասորեստանյան բանակը պետք է ընթանար երկու ճանապարհով՝ կամ դեպի հյուսիս կամ արևմուտք: Հետազոտողների զգալի մասն ընդունել է Ֆ. Թյուրո-Դամժենի կողմից առաջարկված «հյուսիսային» երթուղին, մնացյալը՝ ովքեր Մուրին տեղորոշել են Ուրմիայից հարավ՝ «արևմտյան»: Մենք ևս գտնում ենք, որ Սարգոնն ընթացել է հյուսիս՝ ելնելով, Մուրիի տեղադրությունից զատ, հետևյալ նկատառումից:

Եթե Սարգոնն ընթանար դեպի արևմուտք, ապա ստիպված էր լինելու հաղթահարել մեկդարյա ներկայության ընթացքում ստեղծված ուրարտական ամրոցների մի ամբողջ շղթա (Դաշ-թեփե, Արսլան Զալ՝ե, Շեյթան Աբադ, Ագրաբ-թեփե, Հասանլու, Կալատգահ ևն), ինչը, անկախ Ուաուշում ուրարտական բանակի կրած պարտության հետևանքներից, ասորեստանցիներից կպահանջեր մեծ ջանքեր և ժամանակ: ԼԱ-ը, սակայն, ներկայացնում է արշավանքի սահուն, անկաշկանդ ընթացք, ինչը հազիվ թե պայմանավորվեր ուրարտական զինվորների «համատարած փախուստով» կամ նրանց համակած «սարսափով»¹⁰³: Ենթադրում ենք, որ Սարգոնն ընտրել է երկար, բայց առավել դյուրին և, որ կարևոր է, թույլ պաշտպանված երթուղի, այն է՝ Ուրմիայի արևելյան ափերով դեպի հյուսիս¹⁰⁴: Ասվածից, բնականաբար, կհետևի Մուրիի «արևելյան» տեղորոշում:

Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքների ֆիզիկական, բնակլիմայական պայմաններին քաջատեղյակ Պ. Զիմանսկին նշում է Մուրիի «արևելյան» տեղադրությունը հաստատող ևս մեկ փաստարկ:

Ի տարբերություն Ուրմիա լճի հարավային բերրի հովիտների՝ Սուրբի գրադեցրած «արևելյան» տարածքը (տե՛ս ստորև) եղել է երկրագործության համար քիչ պիտանի. սակայն նպաստավոր՝ անասնապահության և ձիաբուծության համար¹⁰⁵: Այս նույնն է հայտնում նաև ԼԱ-ը: Վերջինս Սուրբի նկարագրությունում չի նշում երկրագործության հետ կապված որևէ փաստ. ինչի փոխարեն, սակայն, Սուրբին համարվում է սրարտական բանակին ձիերով ապահովող անասնապահական կարևոր շրջան, նրանում հիշատակված Անիաշտանիան՝ «նրա (Ռուսայի) երամակների տունը»¹⁰⁶:

Այսպիսով, ի մի բերելով ասվածը, Սուրբին, կարծում ենք վստահաբար կարելի է տեղորոշել Ուրմիայից արևելք և Ուիշդիշից հյուսիս¹⁰⁷, լճափից մինչև Մարանդ, Թավրիզ և Սոհենդ լեռն ընկած տարածքներում:

Չիկիրտու (¹⁰⁸Zikirtu).

Մանային ենթակա երկրներից հզորագույնը՝ Չիկիրտուն¹⁰⁸, հանդես է գալիս բացառապես սարգոնյան ժամանակաշրջանի աղբյուրներում՝ հիշատակվելով բազմիցս՝ Մանայի, Ուիշդիշի և Անդիայի սահմանակցությամբ: Թվարկված երկրների և, մասնավորապես, Ուիշդիշի տեղադրությունը, ի լրումն ասորեստանյան բանակի հավանական երթուղու (Չիկիրտուից Սարգոնն ընթացել է մոտեցող սրարտական բանակին ընդառաջ կամ, ինչպես նշվում է՝ «արևելքից արևմուտք»¹⁰⁹), մատնանշում է երկրի հնարավոր տեղադրություն Ուրմիայից արևելք՝ Ջադատուի աջափնյա վտակների և Հաշտա-Ռուդ գետի միջև, Սոհենդից հարավ-արևելք՝ Ուրմիայից հարավ ընկած սրարտական տիրույթների մերձավորությամբ¹¹⁰:

Անդիա (¹¹¹Andia).

Ասորեստանյան արքաներ Սալմանասար III-ի, Ադադ-Նիրարի III-ի և Սարգոն II-ի արձանագրություններից¹¹¹ հայտնի Անդիան ևս, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է Մանային ենթակա երկիր կամ, առնվազն, յիսովել այդպիսին¹¹²: Սարգոնյան արձանագրություններում Անդիան և Չիկիրտուն մեծ մասամբ նշվում են համատեղ, ինչից ենթադրվել է նրանց սահմանակցություն¹¹³: Ադադ-Նիրարի III-ի մոտ (Ք.ա. 810-782թթ.) Անդիան համարվում է մինչև «Արևելքի մեծ ծով (Կասպից ծով)» ձգվող հեռավոր երկիր¹¹⁴, իսկ ԼԱ-ից հայտնի Պանգիշը՝ Չիկիրտու և Անդիա երկրների դեմ կառուցված սահմանային ամրոց¹¹⁵: Ասվածից ելնելով՝ Անդիան կարելի է տեղորոշել Կըզըլ-Ուգենի (Մեֆիդ-Ռուդ) միջին հոսանքի շրջանում՝ Չիկիրտուից հյուսիս-արևելք¹¹⁶:

THE ADMINISTRATIVE-POLITICAL UNITS OF THE KINGDOM
OF MANNA AND THEIR LOCATIONS

(Summary)

The problem of historical geography and administrative division of ancient Oriental kingdom of Manna is still actual. The number of administrative-political units of Manna, known from cuneiform sources, reaches up to thirteen, including eight districts and five "lands".

Districts - 1. "District of Izirtu"(south of Lake Urmia, in and around Berdizor), 2. Missi (in the region of Saqqez), 3. Surikash (east of Lower Zab, near the town of Baneh), 4. "District of Bushtu"(between the rivers of Zarineh Rud and Qizil Uzun, east of Bukan), 5. "District of Shurdira"(in the area of upper stream of Lower Zab, north-west of Marivan), 6. District of Arsiyanish (along the valley of Tatau Chay, north-west of Berdizor), 7. District of Erishteyana (in the region of Mahabad), 8. "District of Sharruiqbi"(in and around Khaneh).

"Lands"- 1. Uishdish (east and south-east of Urmia, between the seashore, Mt. Sahend and Maragheh), 2. Subi (east of Urmia, south-west of Tabriz), 3. Zikirtu (south-east of Urmia, between the rivers of Zarineh Rud and Hashta Rud), 4. Andia (in the area of middle stream of Qizil Uzun), 5. Kumurdu (south of Urmia, north of Berdizor).

ՏԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանայի քաղաքորոյրան մասին տե՛ս Դ.Ա.Меликишвили, Некоторые вопросы истории Маннейского царства, "Вестник древней истории" (ВДИ), 1949, N 1, с.57-72; նույնի՝ Наири-Урарту, Тб., 1954; И.М.Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956; И.Г.Алиев, История Мидии, Б., 1960; Э.А.Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970; Н.В.Арутюнян, Биайни-ли, Ер., 1970; С.М.Кашкай, Из истории Маннейского царства, Б., 1977; ինչպես նաև "Reallexikon der Assyriologie" (RLA), 7, 1989-ում ("Mannäer", p. 340-342) նշվ. գրականությունը:
2. M.Streck, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach der babylonisch-assyrischen Keilinschriften, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete" (ZA), XIII Band, 1 Heft (1898), XIV Band, 1-2 Heft (1899), XV Band, 2-4 Heft (1901); L.D.Levine, Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, I ("Iran" XI, 1973), II ("Iran" XII, 1974). J.E.Reade, Kassites and Assyrians in Iran, ("Iran" XVI, 1978); S.Brown, Archaeological and Historical Studies in the Neo-Assyrian Zagros (Ph.D.diss.), University of Toronto, 1979; I.M.Diakonoff, S.M.Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, Répertoire

Geographique des Textes Cunéiformes (RGTC), Band 9. Wiesbaden, 1981; Н.В.Арутюнян, Топонимика Урарту, Е., 1985; J.E.Reade. Iran in the Neo-Assyrian Period. - in "Neo-Assyrian Geography" (ed. M.Liverani), Rome, 1995.

3. Այս կապակցությամբ իրենց մոտեցումներն արտահայտած հետազոտողներն անդրադարձել են նաև մանայական այն մարզերի և երկրների տեղադրությանը, որոնց տարածքով ընթացել է արշավանքի երթուղին: Stù F.Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, Textes cuneiformes du Louvre, vol. 3, Paris 1912, pp. I-XX; C.F.Lehmann-Haupt, Musasir und der achte Feldzug Sargons II (714.V.Chr.), "Mitteilungen der Vorderasiatischen (und Ägyptischen) Gesellschaft" (MVAG), 21, (1916), pp.119-151; H.A.Rigg, Sargon's Eight Military Campaign, "Journal of American Oriental Society" (JAOS), 62 (1942), pp. 130-138; E.M.Wright, The Eight Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.), "Journal of Near Eastern Studies" (JNES), 2 (1943), pp. 173-186; L.D.Levine, Sargon's Eight Campaign, in Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia (eds. L.D.Levine, T.C.Young), "Bibliotheca Mesopotamica" (BM), vol.7, Malibu, 1976/1977, pp.252-271; W.Kleiss, Alte Wege in West-Iran, "Archäologische Mitteilungen aus Iran" (AMI), 10 (1977), S. 137-151; A.Çilingiroglu, The Eight Campaign of Sargon II, "Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung" (JKF, "Anadolu Araştırmaları"), 4/5, (1976/77); W.Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu -714 v. Chr.: Eine militärhistorische Würdigung, "Aus Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft" (MDOG) 112 (1980), S.13-33; И.Медведская, К уточнению маршрута похода Саргона в 714 г.до н.э., ВДИ, N2 (1989), с.100-117, G.W.Vera Chamaza, Der VIII. Feldzug Sargons II. Eine Untersuchung zu Politik und historischer Geographie des späten 8. Jhs.v.Chr., AMI 27 (1994), S. 91-118.
4. Այս առումով բացառություն կազմող Ռ.Բոյմերի ուսումնասիրությունը (R.M.Boehmer, Volkstum und Städte der Mannäer, "Baghdader Mitteilungen" (Bagh.Mitt), 3 (1964), S. 11-24, Tafel 1-3), արժեքավոր է այնքանով, որ նրանում ի մի են բերված Մանային վերաբերող տեղանունների մեծագույն մասը՝ աղբյուրների համապատասխան հղումներով հանդերձ: Սակայն, հեղինակի կատարած մի շարք եզրահանգումներ, հատկապես տեղադրումների հետ կապված, անհամոզիչ են և սակավ փաստարկված:
5. F.Thureau-Dangin, Une relation...; D.D.Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia (այստեհս՝ ARAB) I-II, Chicago, 1926-1927, II 139-178, 851-853; И.М.Дьяконов, Ассииро-вавилонские источники по истории Урарту (այստեհս՝ АВИИУ), ВДИ, 1951, N. 2-4, N. 49, 73. Արձանագրությանն նոր հրատարակությունը տե՛ս W.Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr.: Eine militärhistorische Würdigung, MDOG 112 (1980) und 115 (1983), Berlin, 1984.
6. Ատրեստանում, ընդհուպ մինչև Թիզլաբայալասար III-ի (Ջ.ս. 745-727) ձեռնարկած ռազմավարչական բարեփոխումը, գործել է երկիրը փոխարքայությունների բաժանելու սկզբունքը՝ «šaknu»-ների գլխավորությամբ: Բարեփոխումից հետո փոխարքայությունները բաժանվել են ավելի մանր վարչամիավորումների՝ մարզերի՝ մարզային կառավարիչների՝ (aṣṣi-bēl pihāti) գլխավորությամբ: Վարչական այս համակարգի կիրառումը, ամենայն հավանականությամբ, վերցվել է Ուրարտուից (И.Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л, 1963, с.66 п.75), որտեղ մարզային կառավարիչների ինստիտուտը գործել է ի սկզբանե:

7. Հմմտ. Ասորեստանում (Ջ.ա. VII դ.) 56 նահանգների (նախկինում՝ ինքնուրույն երկրներ) և «բուն ասորեստանյան» 50 մարզերի գոյությունը:
8. ^{առջ}šaknu, շում. *sakan/sakkanakku* բառից՝ «տեր, տիրակալ, փոխարքա ևն, բառացի՝ իշխանություն ունեցող» (P.A.Deimel, *Akkadisch-Sumerisches Glossar*, Romae, 1937, S.423): Կառավարման այս ինստիտուտի մասին տե՛ս R.A. Henshaw, *The Office of Šaknu in Neo-Assyrian Times*, JAOS 88 (1968), N. 3, J.N. Postgate, *The Plase of The Saknu in Assyrian Government*, "Anatolian Studies" (An.St.), vol. XXX, (1980), p.68-76.
9. Մանային ենթակա երկրներից հայտնի են Ջիկիրտուի և Անդիայի օրինակները, որոնք ունեցել են մեծ միավորներ. АВИИУ, 46 (75), 49 (79), 54 (28), n.8.
10. G.Postgate, RLA 7 (1989), p. 341; Г.Меликишвили, ВДИ, 1949, N 1, с.71.
11. «Իգիրտու քաղաքի շրջան» ե չակերտների մեջ առնված մնացյալ անվանումները կրում են պայմանական բնույթ:
12. Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с.194-199.
13. Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с.197. Սրա օգտին է վկայում Սալմանասար III-ի (Ջ.ա. 859-824) արձանագրություններից մեկը, ուր Մանան հանդես է գալիս «քաղաք» որոշիչով՝ "Manas" (քաղաք) Մանա(2) («Մև կոթող» տ. 168, ARAB I, 587), ինչի տակ, թերևս, կարելի է ենթադրել Իգիրտուի մեկ այլ անվանում կամ ներկայացման ձև. J.V.Kinnier-Wilson, *The Kurba'il statue of Shalmaneser III*, "Iraq", vol. XXIV (1962), Pt. 2, p. 111.
14. S.Parpola, *Neo-Assyrian Toponyms*, Neukirchen-Vluyn, 1970, p.236-237. Г.Меликишвили, Урартские клинообразные надписи (այսուհետ՝ УКН), М.1960, 28, 29.
15. Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с.41-42.
16. Երկրների տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս L. Levine "Iran" XI, XII, և BM, 7, 1977. Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, Е., 1985.
17. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.134-135.
18. A.Godard, *Le Trésor de Ziwayé (Kourdistan)*, Haarlem, 1950, p. 6; U.Seidl, RLA, III (1965), (Ghaflantu), p. 345.
19. A.Lemaire, *Une inscription Araméenne du VIIIe S.AV.J.-C. Trouvee à Buk^a n (Azerbaïdjan Iranien)*, "Studia Iranica", 27 (1998), p. 15, 21-22.
20. N.Adontz, *Histoire d'Arménie* (HA), Paris, 1946, p. 101. n. 1.
21. A.Olmstead, JAOS, 41 (1921), p. 378, n. 72.
22. J.Reads, 1995, p. 31-42, sp. 41, map on p. 35 (Fig. 3); «Սաքըզից 50 կմ. արևելք». Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с. 45, 197, 285.
23. E.Wright, JNES, 1942, vol. 2, p.178
24. G.Vera Chamaza, AMI, 27 (1994), S. 112.
25. G.Vera Chamaza, AMI, 27 (1994), S. 104; նույնի՝ AMI, 28 (1995/96), p. 235-267, sp. 239.
26. Ն.Աղոնցը, ըստ ամենայնի, Բերդիզորը տարանջատել է «բերդ (հայկ. բերդ, ամրոց)» և «իզոր» քաղաքիցների՝ վերջինիս մեջ տեմանելով Իզիր(տու) անունը:
27. Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с.45.
28. Н.Арутюнян, К локализации города Зибиа-Изибиа-Узбиа Маннейского царство. КБС, Т. VII (1984), с.102-103. Վերջինիս տեղադրումը Ջերին բնակավայրում (Բերդիզորից մոտ 20 կմ. հարավ) ենթադրում է մեծ հնարավորություն՝ ի տարբերություն նախկինում առաջարկված Ջիրիա-(թեփե) Ջիվիե նույնացման

- (նշվ. աշխ. էջ 105): Ինչ վերաբերում է Արմայիդին, ապա այն, կարծում ենք, անհրաժեշտ է որոնել Ջադատուի վտակ Թաթաու-չայի միջին հոսանքի շրջանում:
29. A.Lemaire, "Studia Iranica", 27 (1998), p. 15-30, M.Sokoloff, The Old Aramaic Inscription from Bukan: A Revised Interpretation, "Israel Exploration Journal" (IEJ), vol. 49 (1999), N 1-2, p. 105-115. Շնորհակալություն ենք հայտնում պ.գ.թ. Ա Մովսիսյանին՝ նշված հոդվածները մեզ տրամադրելու համար:
 30. A.Lemaire, "Studia Iranica", 27 (1998), p. 16, 21.
 31. A.Lemaire, "Studia Iranica", 27 (1998), p. 15, 21-22.
 32. Նման կասկած հայտնել է արձանագրության հրատարակիչներից Մայրլ Սոկոլովը, IEJ, 1999, N 1-2, p.111, n. 36. Տե՛ս նաև I.Eph'al, The Bukān Aramaic Inscription: Historical Considerations, IEJ, vol. 49 (1999), N. 1-2, p. 120.
 33. I.Eph'al, IEJ, 1999, N 1-2, p. 119-120.
 34. Տվյալ դեպքում, գուցե, խոսքը վերաբերում է Ջիկիրտուի Միտերա (АВИИУ, 49 (79)) քաղաքին (հնչել է, քերես, Ջիտ(ե)րա, հմմ. արձանագրությունում միևնույն տեղանվան Միրդակկա և Ջիրդիակկա գրելաձևերը): Ջիկիրտուն, ըստ ամենայնի, գտնվել է Ուրարտուի ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև մշակութային (այդ թվում՝ հոգևոր) խոր ազդեցության ներքո: Դժվար է սակայն, առայժմ, խոսել զիկիրտացիների դերի մասին՝ որպես կապող օղակի՝ ուրարտական և արեմենյան քաղաքակրթությունների միջև:
 35. Ասորեստանյան աղբյուրներում հանդես է գալիս Մեսսի, Միսսի, Մեսու/ա, Մեսայցիների երկիր, իսկ ուրարտականում՝ Մե(ի)շթա (հնչել է, քերես, Մեսթա կամ Միսթա (Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с.44)) տարբերակներով: Երկրանվան նման բազմազանությունը տեղիք է տվել տարբերակելու երկու կամ երեք քաղաքական միավորներ՝ Մեսու/Միսսի և Մե(ի)շթա: Միսսի-Մե(ի)շթա նույնականության շուրջ տե՛ս Н.Арутюнян, К некоторым урартским топонимам южнее Урмии, "Древний Восток" (ДВ), 4 (1983), с. 230-231: Դժվար է, սակայն, ընդունել նման նույնականություն Մեսսիի և Նիմրուդի արխիվային նամակներից մեկում նշվող Մեծի ("Me-š[i]) քաղաքի միջև. H.W.F.Saggs, The Nimrud Letters. 1952, part 9 (XCIX), "Iraq", XXXVI (1974), Pts 1/2.
 36. ARAB I, 581, 718-719, 739; II, 148-149.
 37. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.142-143.
 38. Г.Меликишвили, УКН, 24, 29.
 39. Ենթադրաբար՝ Բարշուայի «արքայական քաղաքներից», Н.Арутюнян, Биайнили, с.143.
 40. М.Сальвини, Распространение влияния государства Урарту на Востоке, ДВ, 4, (1983), с.225-226.
 41. И.Дьяконов, История Мидии, с.170; LDiakonoff, S.Kashkai, RGTC.9 (1981), p. 57, map; E.Wright, JNES, vol. 2 (1943), p. 179, n. 31; R.Boehmer, Bagh.Mitt. 3 (1964), S. 21, anm. 76, 79.
 42. J.Kinnier-Wilson, "Iraq", vol. XXIV (1962), P 2, p.111-112, map on p. 112; E.Wright, JNES, vol. 2, 1943, p. 178, n.26, map on p.176.
 43. R.Boehmer, Zur Lage von Parsua im 9. Jahrhundert vor Christus, "Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte" (BJV), 5 (1965), S. 187-198 (197).
 44. M.Salvini, P.E.Pecorella, Tra lo Zagros e l'Urmia, Incunabula Graeca, vol.78, Roma, 1984, p. 20. (14).

45. Э.Грантовский, Ранняя история..., с.142-143.
46. D.Wiseman, The Vassal-Treaties of Esarhaddon, "Iraq", vol. 20, 1958, map.
47. Մ.Սալվինին Մե(հ)ջթան նույնացրել է Ուրմիայի հարավ-արևելյան ափի մոտ գտնվող Հասանյու հայտնի քնակավայրին (М.Сальвини, ДВ, 4, 1983, с.226-227, նույնի Tra lo Zagros e l'Urmia, p.19-21), Դաշ-թեփեից մոտ 40կմ. արևմուտք: Պ. Զիմանսկին հավանական է համարել նրա տեղադրությունը Արսլան Քալ'ե հնավայրում՝ Դաշ-թեփեին առավել մոտ (P.Zimanski, Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign, JNES, vol.49 (1990), N. 1, p. 9, n. 38):
48. Դաշ-թեփեի արձանագրության տվյալներից (ամրոցի կառուցում, նվաճված երկրում հետևակ զինվորների (կայազորի) հետ մեկտեղ մարզային կառավարչի(“) հաստատում են) դեռևս չի հետևում Մե(հ)ջթայի նկատմամբ ուրարտական երկարատև իշխանության հնարավորություն: Վերջինս, Մանայի հետ միասին, կարող էր ունենալ ինքնավարություն և յիսմարվել ուրարտական պետության տարածք (И.Дьяконов, История Мидии, с.216, п.3): Սրա վկայությունը կարող է լինել արձանագրությունում «երկիրն իմ-երկրին ավելացրի (կցեցի)» արտահայտության բացակայությունը:
49. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.55.
50. E.A.Wallis Budge, L.W.King, Annals of the Kings of Assyria, vol. I, L. 1902, p. 324 (82-83).
51. АВИИУ 49, п. 23.
52. Բացառված չէ Մե(հ)ջթայի նույնացումը Սաքըզի մերձակայքում գտնվող հնավայրերից որևէ մեկին:
53. I.U, տ. 31-36 (ARAB II, 144; АВИИУ, 49,(6)).
54. N.Adontz, HA, p.100-101. Չի բացառվում, սակայն, որ վերջինս պահպանած լինի Աշտուր-նաժիր-ապալ II-ի տարեգրությունից հայտնի Սիմակի լեռնանունը՝ Դիալայից հյուսիս. E.A.Wallis Budge, L.W.King, Annals..., p. 324.
55. Н.Арутюнян, КБС, Т. VII (1984), с.104.
56. N.Adontz, HA, p. 100-101, L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 114.
57. «Բուշտու» անվան ընտրությունը պայմանավորել ենք, ի տարբերություն մարզի մնացած քաղաքների, սեպագիր աղբյուրներում նրա բազմակի հիշատակումներով: Տե՛ս Գ.Меликишвили, УКН, с.424; S.Parpola, Neo-Assyrian Toponyms I, p. 95, 96.
58. ARAB II, 851-853, 786, АВИИУ, 72,73.
59. St'u P.A.Deimel, Akkadisch-Sumerisches Glossar, S. 289.
60. «nagû» տերմինի ընդգրկված աշխարհագրաքաղաքական իմաստի վերլուծությունը տե՛ս P.Zimansky, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, "Studies in Ancient Oriental Civilizations" (SAOC), N 41, 1985, p. 93-94, նույնի՝ JNES, vol.49 (1990), N. 1, p. 10-12.
61. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 60-61, Э.Грантовский, Ранняя история..., с.138.
62. ARAB II, 851-853, 786, АВИИУ, 73.
63. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 61.
64. Խորհրդային տարեգրության 10-րդ(“) տարվա (Ջ.ա. 777(“)թ.) տվյալներից հետևում է տեղորոշում Ուրմիայից արևելք և հարավ-արևելք ընկած երկրներից ոչ հեռու, քանի որ վերջիններս նվաճվել են դեպի Բուշտու արշավելիս (Գ.Меликишвили, УКН, N.127 (IV, 42-66)): Այլ տեղադրության դեպքում քիչ ա-

նիմաստ է թվում Բուշտուի հիշատակությունը նրանց հետ կամ, գուցե, արձանագրությունում խոսքը վերաբերում է երկու տարբեր ուղղությունների՝ արտահայտված մեկ միասնական արշավանքի տեսքով:

65. Ընթերցվում է նաև Պաղդիրա, Շուկդիրա, Բուրդիրա ևն: Ն. Հարությունյանը Շամշի-Աղադ V-ի արձանագրությունում հիշատակվող Շուրդիրան (Պաղդիրա՝) տարբերակում է մանայական նույնանուն (Շուրդիրա՝, Պաղդիրա՝) քաղաքից (Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.250.):

66. ARAB II, 852; АВИИУ 73.

67. Մարգոն II-ի կառավարման 6-րդ տարվա (Ջ.ս. 716 թ.) իրադարձությունները նկարագրող մեկ այլ տարբերակի պահպանված հատվածում (E.Weidner, Silkan(he)ni, König von Musri, ein Zeitgenosse Sargons II. Nach einem neuen Bruchstück der Prisma-Inschrift des assyrischen Königs, "Arciv für Orientforschung", 14, 1941/44, S. 41-43). Ալլաքիայի փոխարեն առկա է Պատտիրա (Շուրդիրա՝) անվանումը. «...^I-I-ti-i ^aPat-tir-a-a (Խտի (Խտտի) պատտիրացի)» (նույն տեղում, էջ 43, տող 12) : Նույն արձանագրությունում Խտիի հաջորդ Բել-ապալ-իդդինը անվանվում է «Պատտիրա քաղաքի տեր/կառավարի» (տող 21-22): Տարակուսելի է այս քաղաքի և մանայական Շուրդիրայի նույնականությունը: Սկզբնական շրջանում (Ջ.ս. IX դ-ի վերջին քստորդ) Ալլաքիան և Շուրդիրան եղել են տարբեր քաղաքական միավորներ (W.Schramm, Das Land Zab der assyrischen Königsinschriften, "Orientalia" (Or.), vol. 38, F.1, 1969, S.126.):

68. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.21-22; S.Parpola, NAT I, p.12; W.Schramm, Or., vol. 38, F. 1, S. 126; D.Wiseman, "Iraq", vol. 26, 1964.

69. Տիւ ծնթ. 2 (նշվ.գրկ.):

70. Դ.Դյակոնովը ենթադրել է դրանց մանայական պատկանելություն (И.Дьяконов, История Мидии, с. 208): Ուշադրության է արժանի, սակայն, Նիկսամմայի և Շուրգադիայի հիշատակությունը Ջ.ս. 716 թ. դեպքերի նկարագրության «մամայական» հատվածից հետո, երբ խոսվում է Կարալլուի և Ալլարիայի Ֆասին (ARAB II, 209): Քանի որ Կարալլուն ամբողջապես կցվել էր Ջամուային, իսկ նշված մարզերը՝ Պարսուային, ապա, կարծում ենք, հնարավոր է դրանց փոխկանխությունը Ալլաքիա երկրին:

71. ARAB II, 209, 10, 56.

72. ARAB II, 853; АВИИУ, 73.

73. Մասնագիտական գրականությունում վերջինս նույնացվում է Թիզլաթուլասար I-ի հիշատակած Խարուսայի և ուրարտական արձանագրությունների Մր-սի(տա)ի հետ՝ տեղորոշվելով Ուրմիայից հարավ կամ հարավ-արևմուտք (Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.40-41, 225):

74. И.Дьяконов, История Мидии, с. 282, п.1; АВИИУ, 75.

75. АВИИУ, 73. Մայրաքաղաք Իգիրտուի, ինչպես նաև Արմայիղ և Ջիրիա ամրոցների պաշարումը, կարծում ենք, թելադրված էր տակտիկական նկատառումներով՝ ստիպել մանացիներին իրենց ուժերը կենտրոնացնել վտանգի տակ գտնվող մայրաքաղաքի և գլխավոր մարզի պաշտպանության վրա և շահել ժամանակ՝ Շուրդիրան նվաճելու (և նրանում հաստատվելու) համար, որով կկանխվեր հնարավոր հարձակումը ասորեստանյան քանակի դեմ. Իգիրտուից մոտ 50 կմ. հեռավորության վրա գտնվող Շուրդիրայից (ARAB II, 210, Г.Меликишвили, Наир-Урарту, с.41,45) հնարավոր էր ցանկացած ժամանակ սպառնալ մայրաքաղաքին:

76. ARAB II, 853; АВИИУ, 73.
77. Ընդունելի չէ այս քաղաքի և սարգոնյան արձանագրություններից հայտնի Էրիշ-թանայի նույնականությունը (Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с. 301), վերջինս նկել է մարական իշխանություն և գտնվել Կերխե գետի վերին հոսանքի շրջանում տեղորոշվող Էլիպի երկրի հարևանությամբ (И.Дьяконов, История Мидии, с. 90, 219): Ուստի, քիչ է հավանական մեծ հեռավոր շրջանում Մանայի քաղաքական իշխանության գոյության հնարավորություն և դրանից ենթադրվող Էրիշթեյանա-Էրիշթանա նույնականություն:
78. И.Медведская, ВДИ, 1989, N 2, с.104
79. Ասորեստանյան բանակի երթուղուց դատելով՝ հավանական չի թվում մաս Էրիշ-թեյանայի տեղորոշումը Էրեշթեյան բնակավայրի շրջանում՝ Թավրիզից հարավ-արևելք (Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 261):
80. Տեքստում անունն աղճատված է. ընթերցվում է [...]ռե: Հավանաբար, այստեղ նկել է այլ աղբյուրներից հայտնի Բիրտան/ու անունը (S.Parpola, Neo-Assyrian Toponyms, p. 75): Վերջինս հիշատակվում է Աշշուր-մածիր-ապալ II-ի տարեգրությունում՝ զանազան բնակավայրերի շարքում (ARAB I, 451):
81. АВИИУ, 73.
82. АВИИУ, 68, 6.
83. ARAB I, 451.
84. Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с. 196; И.Дьяконов, История Мидии, с.157, Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 78.
85. Sn'u Всемирная История, Т.1, քարտեզ՝ 556/7 էջերի միջև՝ ներդիրում:
86. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 113.
87. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 115. Ըստ ամենայնի՝ «Գլան В-ն» Կումուրդուն հիշատակող միակ արձանագրությունը չէ: Դեռևս շումերական (մասնավորապես՝ Ուրի III դինաստիայի) տեքստերից հայտնի էին Խումուրտու և Խարշի երկրները, որոնք թվում են նույնական ասորեստանյան աղբյուրների Խարսի-Խարոալի և Կումուրդացիների երկրի հետ. (И.Дьяконов, История Мидии, с. 117, 282 и п. 3).
88. УКН, 444; S.Parpola, NAT, p.365.
89. F.Thureau-Dangin, Une relation..., p. VII.
90. АВИИУ, 49 (156).
91. Հատարված աշխատանքների մասին տես "Encyclopaedia Iranica" IV-ում (p. 477-478) նշվ. գրականությունը:
92. L.Levine, Geographical Studies..., II, p114-115., նույնի՝ ВМ, p.141-142; И.Медведская, ВДИ; 1989, N 2, с. 106-108.
93. УКН, 155 В, 1-55 (24-26).
94. Г.Меликишвили, Наири-Урарту, с. 228.
95. И.Дьяконов, История Мидии, с. 216, п. 3.
96. L.Levine, ВМ, p. 141-142, map on p. 145.
97. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 115.
98. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 115.
99. Դա արդյունքն էր ոչ միայն հարյուրամյա հաստատուն իշխանության, այլև ուրարտական պետության վարած հետևողական քաղաքականության, որի էությունը կայանում էր ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող տարածքներում (ինչպիսին, օրինակ հանդիսանում էր ուրարտացիների մերձուրմյան հենա-

- կետը) էթնիկական քնիկ տարրի դերի առավելագույնս նվազեցման մեջ. վերջինիս մեծությունը կարող էր վտանգել ուրարտացիների իշխանությունը:
100. L.Levine, *Geographical Studies...*, II, p.114-115.
 101. И.Медведская, ВДИ, 1989, N 4, с. 106-107. Մերձուրմյան ավազանում ուրարտական խնեցեղենի տարածման սահմանը տե՛ս L.Levine, *The Iron Age*. - in "The Archaeology of Western Iran" (ed. F.Hole), L., 1984, pp. 229-250, sp. 242, map on p. 249 (Fig. 72).
 102. Ուրմիայից արևելք ուրարտական հուշարձանների քացակայությունը. կարծում ենք, պայմանավորված է ոչ միայն ուրարտական համեմատաբար ոչ երկարատև տիրապետությամբ, այլև՝ երկրի ունեցած ռազմավարական փոքր նշանակությամբ. Սուրբին պաշտպանվում էր ոչ այնքան Ուշկայայի, որքան՝ Ուրմիայից հարավ ընկած ամրոցների միջոցով:
 103. АВИИУ, 49 (167).
 104. Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ Սուրբին, Ջարանդան և նրան հաջորդող Բարին եղել են ամենաթույլ ամրացված մարզերը: LU-ը նշում է ընդամենը մեկ ամրոցի (birtu) և երկու «ամրացված քաղաքների (bit dñri)» առկայության մասին: Արշավանքի ընթացքում նվաճված ամրոցների, «ամուր քաղաքների» և «շրջակա բնակավայրերի» հարաքերությունն ըստ նշված մարզերի տեսն P.Zimansky, *Ecology and Empire*, p.40-47, Fig. 7.
 105. P.Zimansky, *JNES*, vol. 49 (1990), N. 1, p.11, նույնի՝ *Ecology and Empire*, p. 22.
 106. LU, in. 184.
 107. Տե՛ս նաև Н.Арутюнян, *Топонимика Урарту*, с.170.
 108. Նույնացվում է Բեհիսթունի արձանագրության Ասարգաղայի և անտիկ աղբյուրների սագարտիացիների հետ՝ Ջագրոսից արևելք (N.Adontz, *HA*, p. 99):
 109. N.Adontz, *HA*, p. 104-105.
 110. И.Медведская, ВДИ, 1989, N. 2, с.106; I.Diakonoff, L.Medvedskaya, "Bibliotheca Orientalis", XLIV (1987), N. 3 / 4, p. 389.
 111. S.Papola, *NAT I*, p. 19.
 112. АВИИУ, 54. Г.Меликишвили, ВДИ, 1949, N.1. с. 71.
 113. Г.Меликишвили, *Наири-Урарту*, с.46.
 114. ARAB I, 739; АВИИУ, 35.
 115. ARAB II, 150; АВИИУ, 49 (74).
 116. АВИИУ, 28, п. 17; Н.Арутюнян, *Топонимика Урарту*, с. 28.